

De maatschappij als pretpark

“In de moderne samenleving is het spektakel onontkoombaar”

In gesprek met Anton Zijderveld

Door Allan Varkevisser en Christiaan de Vries

In 1991 verscheen het essay ‘Staccato-maatschappij, flexibele maatschappij en verzorgende staat’ van prof. dr. A.C. Zijderveld. Een boeiende kritiek op het leven in de verzorgingsstaat, geschreven door een cultuursocioloog die naar eigen zeggen altijd op zoek is naar duurzaamheid in de cultuur. Een korte inleiding op het werk van Zijderveld is noodzakelijk om het hiernavolgende gesprek over de relatie tussen het staccato-begrip en de spektakelmaatschappij te begrijpen.

De abstracte samenleving

In zijn essay over de Staccato-cultuur stelt Zijderveld: “Het publieke debat in een vitale democratie gaat over waarden en normen, over betekenissen en zininhouden, over zingevingen en overtuigingen (...)”. Het paradoxale is dat hij zich veelal toch met vorm moet bezighouden.

Zijderveld wordt daartoe gedwongen omdat hij zich verzet tegen de gedachte dat alleen geld en macht nog de drijvende factoren in de samenleving zouden zijn. Achter de vormen, de trends, de nieuwe modes en hypes speurt hij onvervaard naar dieperliggende waarden. Zijderveld neemt geen genoegen met het flexibele, nietszeggende karakter van de moderne samenleving en onderwerpt het gedrag van de hedendaagse burger aan een kritisch onderzoek, waarbij hij dankbaar gebruik maakt van zijn theoretische sociologische bagage (Durkheim, Weber, Mannheim) en zijn eruditie.

Het uitgangspunt van Zijderveld is dat alleen handelen dat op culturele waarden stoelt, duidelijk en begrijpelijk gedrag is. In zijn visie wordt handelen ‘soft’ als waarden vaag en algemeen

Prof. dr. Zijderveld is één van de meest actieve cultuurcritici van ons land met een grote belangstelling voor de stad, de publieke ruimte en het audio-visuele in de cultuur. Zijn inleiding in de sociologie kreeg als titel ‘De samenleving als schouwspel’ mee. Hoe kijkt deze scherpzinnige ironicus aan tegen een verschijnsel als de spektakelmaatschappij?

worden. ‘Cultureel inflatoir’ noemt hij dat. Tegenover de situatie waarin het handelen van mensen helder en doorzichtig is, staat ‘The abstract society’. Een samenleving wordt abstract als mensen geen inzicht meer hebben in de waarden die hun instituties en organisaties representeren. Functionaliteit, in de zin van het streven naar optimale effectiviteit en efficiency, wordt dan de leidraad voor het handelen. Het gevoel voor richting en samenhang gaat daarmee echter verloren. Oftewel, in de woorden van Zijderveld zelf, de rationaliteit van de beste middelen overwoekert de waarderationaliteit. Er ontstaat zo een toestand van anomie: een tekort aan zingevende regels in de samenleving. De cultuurkritiek van Zijderveld staat steeds in het teken van het voorkomen en/of bestrijden van anomie. Cultuurkritiek is een kritiek in de dubbele zin van het woord: het is zowel een zorgvuldige

analyse van de cultuur als ook een normatieve be- en vaak ook veroordeling ervan. Gedurfde generalisaties en speculatief redeneren zijn onontbeerlijke activiteiten voor de cultuurcriticus. Cultuurkritiek onderscheidt zich echter van borrelpraat doordat de redeneringen in een consistent moreel en wetenschappelijk kader worden geplaatst.

Maatschappelijke ritmiek

Tot zover over de werkwijze van Zijderveld; nu zijn analyse van het staccato-karakter van de moderne maatschappij. Het begrip ‘staccato’ is ontleend aan de muziek en is een aanwijzing om bepaalde noten in een muziekstuk zonder ineensmelting te spelen en deze dus moedwillig afgebroken voor te dragen. Zijderveld gebruikt meer termen die van oorsprong uit de muziek afkomstig zijn, zoals ‘legato’ (gebonden) en ‘cesuur’ (rustpunt). Met behulp

van deze terminologie probeert hij de 'ritmiek' van een samenleving bespreekbaar te maken. Een staccato-cultuur wordt gekenmerkt door een leefwijze waarbij men van moment tot moment leeft, zonder vloeiende overgangen en zonder rustpunten om op adem te komen. De moderne samenleving is volgens Zijderveld letterlijk en figuurlijk rusteloos en ontbeert enig verband. Hij spreekt bijvoorbeeld zelfs van 'losse mensen, losse waarden, losse herinneringen en losse taal'. Het tempo van de moderne samenleving wordt bepaald door de mythologische driehoek 'vooruitgang, vernieuwing, maakbaarheid'. De elektronische ontwikkeling en de

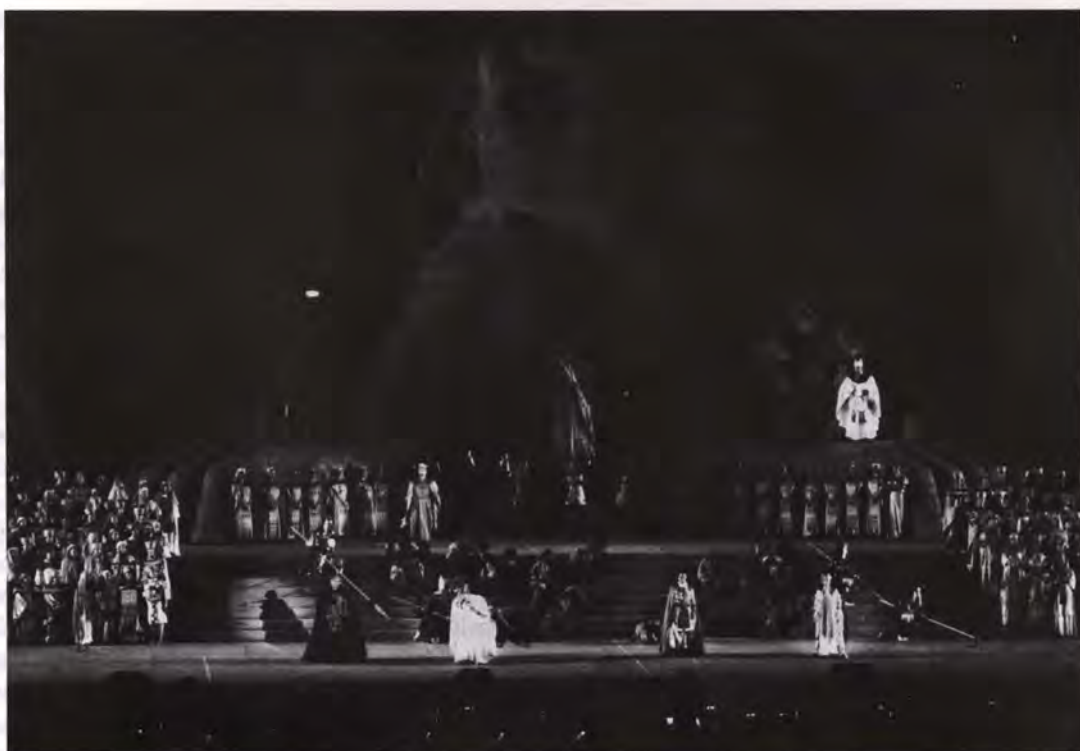

Foto: archief CC

Spektakel ! Aïda in de RAI

media hebben hierin een specifieke rol. Zij overladen de burger met informatie die inflatoir is geworden en burgers beschikken niet meer over de inzichten om orde aan te brengen in de stroom van informatie die over hen wordt uitgestort. Zijderveld: "Dingen lijken dan nieuw zonder dat echter echt te zijn" en "Wat thans nieuw gevonden wordt, als nieuw ervaren wordt, is slechts een herschikking van elementen, fenomenen en vormen die eens echt nieuw waren.". Aan de mensen die deze bewering als reactionair afdoen, voegt Zijderveld toe: "(.) alleen pubers en adolescenten lopen door de werkelijkheid als zou zij een tovertuin vol verrassingen zijn en eenmaal volwassen geworden trachten zij die tovertuin te continueren in een pretparkmaatschappij, waarin culturele vernieuwing nog slechts gestalte krijgt in wat leuk, geinig, prettig, lekker, spannend gevonden wordt." En in precies deze opmerkingen worden de verbindingen gelegd voor een gesprek over de relatie tussen de staccato-cultuur en de spektakelmaatschappij.

Volgens uw eigen omschrijving van de staccato-cultuur leven mensen steeds meer in momenten in het hier en nu, zonder nog enig contact met het verleden te onderhouden en zonder dat zij nog zin kunnen ontlenen aan hun alledaagse bestaan. Toch meent u ook een groeiende behoefte aan een oriëntatie op waarden waar te nemen. Tegelijkertijd verliezen burgers zich dagelijks massaal in het extatische en spectaculaire van onze cultuur. Hoe is dat met elkaar te rijmen?

A.Z.: Dat laatste is wel waar, maar ik vraag me altijd af hoelang mensen dat vol kunnen houden. Het gaat uiteindelijk toch vervelen. Mensen raken het spektakel zat en gaan op zoek naar waarden, maar ook in het zoeken naar waarden doen zich merkwaardige dingen voor. Zoals de belangstelling voor New Age, Jomanda en nieuwe goeroes. Als ex-calvinist vraag ik me weleens af hoe het mogelijk is dat mensen daar achteraan lopen. Het moet ken-

nelijk toch altijd ook wat van het spektakelkarakter in zich dragen.

U heeft ooit eens een essay geschreven over het katholicisme waarin u zich zeer positief uitliet over deze religieuze stroming. Komt dat omdat wat u betreft het katholicisme een goede mix biedt tussen spektakel en het bevestigen van belangrijke waarden?

A.Z.: Mijn argument was dat als er een markt zou zijn voor religieuze ervaringen, het protestantisme het dan wel zou kunnen vergeten. Het protestantisme is een woord-godsdiens, een boeken-godsdiens. De bijbel en de lezing ervan staan centraal. Terwijl het katholicisme een audio-visuele godsdiens is. Het woord is er niet zo belangrijk: er wordt mooi maar onverstaanbaar gezongen - denk bijvoorbeeld aan de Gregoriaanse gezangen - en de zintuigen worden geprikkeld met wierook, mooie gewaden en muziek. Sociologisch gezien kan deze godsdiens een grote toekomst hebben, want er is een sterke behoefte aan zo'n audio-visuele religie. Bovendien vind ik het katholicisme vanwege haar lange Europese christelijke traditie interessanter dan de meeste oosterse religies. Het heeft een niet al te zware geloofsbelijdenis en toch de stabiliteit van een kerkstructuur. Een metafysische structuur die duur biedt tegenover het staccato-karakter van de moderne maatschappij.

Zo ben ik steeds op zoek naar duur naast de gigantische veranderingen die over ons heen denderen. De vraag waar ik mij mee bezighoud is hoe je duurzaamheid kan bereiken, ook in de cultuur, zonder dat je terugvalt in de oude concepten uit de jaren '50 zoals de zuilen en het patriarchale gezin.

Het spektakel-karakter van de maatschappij is wijd verbreid en gaat verder dan alleen het decor van neon en opzichtige gevelreclame van een winkelstraat. In discussies over natuurontwikke-

ling heeft men het bijvoorbeeld over categorieën als 'spannende natuur', 'rustgevend natuur', etc. Omgevingen worden hier bewust gestructureerd als een decor.

A.Z.: Kennissociologisch valt dat heel wel te begrijpen. Nogmaals, we bevinden ons in een cultuur waarin het audio-visuele steeds belangrijker wordt. De post-modernisten slaan voortdurend op die trom en daarin hebben ze geen ongelijk. De dominantie van het beeld en de zintuigen was in de Middeleeuwen, voor de Reformatie, heel normaal. Vervolgens kwam de Reformatie en de ontwikkeling van de boekdrukkunst en nog wat later volgde de Verlichting. De ontwikkelingen nu gaan daar weer voorbij. Dit betekent niet dat het boek en het woord verdreven worden, maar het audio-visuele wordt relatief steeds belangrijker en het spektakel is daarvan een functie.

Kennisociologisch heeft de spektakelmaatschappij een hele harde infrastructuur: de elektronische ontwikkeling, de massamedia en het beeldscherm. Op het beeldscherm worden teksten verwerkt die meestal niet meer op zichzelf kunnen staan. Teksten krijgen steeds meer het karakter van hapklare brokken. Hetzelfde geldt voor het onderwijs. Je ontkomt er niet aan. Het moet beeldend zijn en aanspreken, en dat laatste bereik je door vooral veel plaatjes te gebruiken.

U heeft een keer in één van uw essays gezegd dat de vitaliteit van de cultuur steeds afhankelijker wordt van sterke betekenisvolle informatie. Maar als ook de universiteiten steeds meer hapklare brokken aanbieden, wie moet dan die betekenisvolle informatie nog gaan leveren?

A.Z.: De docenten en de hoogleraren aan de universiteiten behoren dat te doen. En het behoort vanuit de kunst en de godsdienst te komen. Maar juist deze drie gebieden - wetenschap, godsdienst en kunst - hebben sinds de Tweede Wereldoorlog voorop gelopen in de vestiging van de staccato-cultuur. Zij zijn daar in zeker opzicht de ideologen van geweest.

Betekenisvolle informatie betekent niet veel anders dan 'food for thought' om met elkaar te bespreken en te bediscussiëren. Dat is nog steeds goed mogelijk, maar het zal nu veel meer in de vorm van dialogen moeten plaatsvinden. Vroeger had je de grote geleerde, zoals Huizinga, die vanaf de kathedraal stond te praten. In deze tijd gaat het veel meer via discussies: seminars, en zo. Als je daaraan deelneemt, merk je al snel dat er een enorme behoefte aan die sterke betekenisvolle informatie is.

Kunnen politieke partijen daarbij een rol spelen?

A.Z.: Ik vind dat geen taak voor de politiek, zoals ik ook moraal geen taak vind voor de politiek. En sterke betekenisvolle informatie draagt altijd ethische elementen in zich.

Ik vind het wel een taak voor de wetenschappelijke instituten van de partijen. Aan de hand van heldere niet al te bureaucratistisch opgestelde partijprogramma's kunnen zij normatieve discussies over de inhoud organiseren. Zo'n wetenschappelijk bureau heeft daarin een sleutelrol want de politici zitten helemaal vast in het alledaagse spel van de strategische politiek.

Laten we eens nader ingaan op de fysieke ruimte met betrekking tot het spektakel. In de spektakelmaatschappij lijkt een voortdu-

rende herhaling van vormen en beelden in de publieke ruimte plaats te vinden, die tot vervreemding van de publieke ruimte kan leiden.

A.Z.: Ik ben in mijn analyses altijd sterk op de stad gericht en doe ook regelmatig mee aan allerlei stadsdiscussies. In steden zie je dat proces van steeds meer en steeds dwingender aandacht trekken heel duidelijk optreden. Ik heb het weleens de 'Eftelingisering' genoemd. Een stad moet vooral 'leuk' zijn. Het idee van de stad als een groot spektakel heerst in Rotterdam heel sterk omdat we hier nogal wat in te halen hebben in termen van stedelijkheid en stedelijke cultuur. Ik woon sinds kort naast het Architectuurinstituut in het centrum van de stad en ik word bijkans gek van het kabaal van de spektakels die zich bij het museum Boijmans-Van Beuningen afspelen. De publieke ruimte wordt op die manier steeds meer aan burgers ontnomen, maar zij hebben het zich ook laten ontfutselen. Ten tijde van het hoogtepunt van de verzorgingsstaat werd alles wat buiten de voordeur gebeurde tot de verantwoordelijkheid van de overheid gerekend. Veiligheid in buurten, etc. Men was toen erg op Den Haag gericht want daar kwamen de subsidiestromen en de regelgeving vandaan.

Ten aanzien van de vervreemding van de publieke ruimte ben ik echter niet pessimistisch. Het proces is omkeerbaar. Uit de projecten van sociale vernieuwing, zoals het Opzoomeren, blijkt duidelijk dat het geen geldkwestie is, maar dat de publieke ruimte gewoon aan de burger moet worden teruggegeven. Andersom moet de overheid zich ook dichtert in de buurt van de burgers vestigen. Dat versterkt het gevoel van veiligheid, dat een bepaald stukje overheid van ons is en dat de publieke ruimte van ons is. Deze manier van denken vindt in de lokale politiek steeds meer weerklink en ik verwacht daar veel van.

Zou je kunnen zeggen dat de plaats zelf in relatie tot de publieke ruimte weer als belangrijker wordt gewaardeerd?

A.Z.: We zullen wel moeten om tegenwicht te kunnen bieden aan de anomische toestanden die inherent zijn aan de hele ontwikkeling van de spektakelmaatschappij.

Ik heb ooit een boek geschreven over stedelijke cultuur, 'Steden zonder stedelijkheid', en dat heb ik pas in het engels herschreven. Een vitale stadscultuur is voor een stad net zo belangrijk als een bedrijfscultuur voor een bedrijf. Post-modernisten zijn van mening dat de stad niet meer bestaat. Dat vind ik een nogal obscene bewering. Natuurlijk is de stad niet meer de Hanze-stad uit de Middeleeuwen met een muur erom heen en grachten. Het is een open stad: men gaat in en uit. Maar in de Hanze-tijd had de stad ook al zo'n flexibele aard. De kooplieden waren zeer internationaal en het patriciaat bewoog zich vrijelijk door Europa. Tegelijkertijd had men het besef Lübeckenaar te zijn, daar had men z'n burgerrechten en voelde men zich thuis. Vandaar uit opereerde men. Deze nogal losse identificatie komt weer helemaal terug: de stad als basis waarin je werkt en woont. De identificatie met een bepaalde ruimte vindt men in toenemende mate belangrijk. Mensen zitten nu natuurlijk ook niet meer opgesloten in kleine gemeenschappen, zoals vroeger in rurale samenlevingen. Als je wilt kun je met behulp van de moderne media vanuit je kamer contact leggen met de hele wereld. En dat doen mensen ook, het gaat er buitengewoon mondiaal aan toe. Maar juist daardoor is het belangrijk om niet geheel 'footloose' te zijn.

Door de internationale contacten worden burgers zich dus beter bewust van hun eigenheid. Hoe beoordeelt u dan verschijnselen als een Virgin Megastore die pas in Rotterdam is geopend, of de nieuwe Megabioscopen in de grote steden? Dat zijn elementen die vanuit een commerciële cultuur worden neergelaten in een stad, een enorme ruimte innemen, nadrukkelijk aanwezig zijn, en opgezet worden vanuit een bedrijfsstijl die niet is afgestemd op de directe omgeving. Je kunt je afvragen in hoeverre mensen zich kunnen identificeren met deze projecten.

A.Z.: Ik had vanuit mijn studeerkamer ook wel bezwaren tegen zo'n Megabioscoop, maar ik ben er inmiddels een paar keer geweest en ik moet eerlijk zeggen dat het in een zeker opzicht fascinerende plaatsen zijn. Je vindt er een soort markt van films waar mensen ook kunnen rondhangen, bijvoorbeeld in de foyer. Het lijkt enigszins op een kleine stad. Net zoals de openbare bibliotheek in Rotterdam. Het wordt opgenomen in de stedelijke cultuur. Grote projecten, zoals de nieuwbouw aan het Weena, worden pas gevaarlijk als je als stad geen eigen smoel hebt. Dan kan het de rest gaan overwoekeren en wordt het een gezichtsloze façade.

Die marktgedachte is nogal illusoir. De programmering in dit soort Megabioscopen is vaak zeer eenzijdig, terwijl de illusie wordt gewekt dat je in zo'n Megaproject nu juist alles kunt vinden wat je zoekt.

A.Z.: Dat kan zo zijn maar het verandert niets aan het bazar-karakter waar ik op doel. Het gaat uiteindelijk om de diversiteit in een stad, die moet nauwlettend in de gaten worden gehouden. Het kleine boekenwinkeltje dat als enige op zondag open is, moet er ook zijn. Het moet naast elkaar kunnen bestaan.

Hoe zou je de publieke ruimte naar z'n kwalitatieve dimensie moeten definiëren om greep te kunnen houden op de leefbaarheid van een stad?

A.Z.: Allereerst denk ik dat je in de moderne samenleving niet meer aan het spektakel kunt ontkomen. De publieke ruimte dient echter zo te worden ingericht dat burgers zich er in thuis kunnen voelen en zich 'senang' voelen. Mensen moeten in de pu-

blieke ruimte kunnen flaneren, dat is erg belangrijk. Op terrasjes zitten, bekeken worden en bekijken. Het zijn vaak heel simpele dingen die Jane Jacobs ook al in haar studie naar de leefbaarheid van steden (red.: *The Death and Life of Great American Cities. The failure of town planning*) heeft genoemd. Hoe blijft het een ruimte waar mensen zich kunnen ophouden, waar ze kunnen rondhangen, flaneren en met elkaar praten? Dat zijn allemaal dingen waar je iets aan kunt doen bij de inrichting van de publieke ruimte.

Het is belangrijk om ruimte te plannen voor zijstraten waar rommelwinkeltjes kunnen komen. In de binnenstad dient ook ruimte te worden gecreëerd voor studenten, werkruimtes voor artiesten en kunstenaars, ateliers etc. En in een vitale stad wonen rijk en arm, jong en oud, allochtonen en autochtonen door elkaar.

In Glasgow en Baltimore zijn deze principes met succes toegepast. Het tegendeel van deze manier van omgaan met de ruimte is Los Angeles. Post-modernisten vinden het een schitterende stad. Los Angeles heeft geen centrum en de stedelijke ruimte is volgens hen volkomen flexibel. Maar dat is een onzinnige beweging. Om ergens te kunnen komen zit je uren opgesloten in je auto. Er is geen openbaar vervoer, de huizen zijn vestingen. Buurten zijn extreem onveilig en men durft niet op straat te lopen. De publieke ruimte is volkomen weg en verworden tot een gevaarlijke doorgangsruijme. Het is dus eigenlijk helemaal niet flexibel en het stadsbestuur zit met de handen in het haar wat zij er aan moet doen. Het is een soort van anti-stad. Ik denk echter dat wij in onze Europese steden voldoende mogelijkheden hebben om aan dit schrikbeeld te kunnen ontkomen. ♦

Foto: archief CC

Het 'Plan Zuid' van Berlage in Amsterdam-Zuid is een nog steeds spraakmakend voorbeeld van vroeg 20e-eeuwse stadsplanning. Wonen, werken, winkelen en recreëren zijn in beginsel onderdeel van de 'lay-out' van de stad en liggen als functies ook ten grondslag aan die lay-out.